

УДК: 94:[061.1:364.4-053.2](477).1921/1929

В. В. Олянич

Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

**СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ КООПЕРАТИВІВ КУСТАРІВ-ПІДПРИЄМЦІВ
В УСРР У 20-Х РР. XX ст.**

Стаття присвячена дослідженню створення та діяльності кооперативних товариств кустарів і ремісників в українському селі періоду непу. Велика увага приділяється з'ясуванню підприємницького типу селянських господарств. У статті висвітлюється вплив кооперації на структуру сільськогосподарського виробництва, залучення до ринкових відносин. Автор доводить, що кооперативна форма була лише доповненням самодіяльного кустарно-ремісничого підприємництва в містах і селах України.

Ключові слова: кустарно-реміснича промисловість, кустарі, кооперація, неп, сімейно-трудова промисли.

Статья посвящена исследованию создания и деятельности кооперативных обществ кустарей и ремесленников в украинском селе периода нэп. Большое внимание уделяется выяснению предпринимательского типа крестьянских хозяйств. В статье освещается влияние кооперации на структуру сельскохозяйственного производства, привлечение к рыночным отношениям. Автор доказывает, что кооперативная форма была лишь дополнением самодельного кустарно-ремесленного предпринимательства в городах и селах Украины.

Ключевые слова: кустарно-ремесленная промышленность, кустари, кооперация, нэп, семейно-трудовые промыслы.

The article deals with the establishment and operation of cooperative societies craftsmen and artisans in the Ukrainian village of the NEP period. Much attention is paid to clarify the types of entrepreneurial farmers. The article highlights the impact of cooperation on the structure of agricultural production, bringing to the market. The author argues that the cooperative form is a supplement amateur handicraft handicraft businesses in towns and villages in Ukraine.

Keywords: handicraft handicraft industry, artisans, cooperatives, the NEP, the family-labor industries.

Сучасна історіографія непу, яка представлена теоретичними і фактологічними працями українських та російських дослідників, зосереджується на системних проблемах суспільно-політичного розвитку та закономірностях соціально-економічних відносин. Створення та діяльність кооперативних товариств кустарів і ремісників в українському селі періоду непу, залишається малодослідженою науковою проблемою. Історики, які досліджують її, виокремлюють стосунки кустарпромоб'єднань з радянською владою, вплив модернізаційних процесів на кооперацію [11], але уникають системного і послідовного висвітлення цієї самобутньої форми кооперативного підприємництва кустарів. Деякі українські історики уже звернули увагу на підприємницьку діяльність кустарів [16], але тема лише розробляється в історіографії.

Метою статті є висвітлення створення і діяльності кооперативів кустарів-підприємців в УСРР періоду непу, дослідження впливу кооперації на структуру сільськогосподарського виробництва та з'ясуванню підприємницького типу селянських господарств.

Джерельною базою дослідження є законодавча основа кооперативного підприємництва [15] та наукові праці таких відомих дослідників сільського господарства періоду непу як О. Балинський [1], Василевський К.В. [2], Меркулов А.В. [10].

Актуальність дослідження господарських форм приватного сільськогосподарського підприємництва українських селян у 20-х рр. XX ст. має наукове і прикладне значення. З'ясування підприємницького типу селянських господарств долає статичність та описовість їхнього цілком динамічного розвитку, а з іншого боку нейтралізує і фактично спростовує теоретичні можливості класово-формаційного аналізу соціально-економічних відносин. Історія кооперації, яку активно

вивчають тепер, набуває іншого спрямування, якщо розглядати її організаційні форми з точки зору селянського підприємництва, бо саме господарства селян-власників були їх засновниками та основними виробниками і постачальниками сільськогосподарської продукції. Показ кооперативної форми організації селянського підприємництва передбачає не висвітлення кооперації, а її вплив на структуру сільськогосподарського виробництва, залучення до ринкових відносин. Однобічним є висвітлення в історіографії кустарно-ремісничої та промислової діяльності саме селянських господарств, позаяк селянські родинні промисли і кустарна промисловість звичайних непманів, вирізнялася їх соціально-економічним статусом і функціями. Так, виготовлення одягу селянам не завжди мало товарно-комерційне спрямування, а тому для міського непмана-швеця мало цікавим, а для селян-кустарів – обов'язковим. Цей аспект фактично залишається поза увагою дослідників.

В джерелах 1920-х рр., а згодом у науково-історичних дослідженнях, з'явилися терміни «кустарно-промислова кооперація», «промислова кооперація», які є суперечливими, позаяк не відповідають реальним соціально-економічним відносинам тих років. Поєднання «кустарно-промислова» стосується фактично одного явища – приватного підприємництва, яке відбувалося у вигляді селянських промислів та ремісництва, але кооперація не була «кустарно-промисловою», а просто кооперацією, тобто об'єднанням безпосередніх виробників – кустарів, ремісників, селян-хліборобів. Умовно, враховуючи певну сталість самої термінології можна погодитись з визначенням галузевих кооперативів як кустарно-промислових. Інша справа поняття «промислова кооперація», яке стосується також фабрично-заводської промисловості, тобто інтеграційних процесів, а не кооперації організаційних форм селянських промислів.

Дослідники прикладних проблем розвитку промисловості, судячи з літератури 1920-х рр. [10, с. 47–51], підкреслювали той факт, що еволюція їх форм супроводжувалася констатацією протистояння фабрично-заводської та кустарно-ремісничої промисловості, ніби не існувало іншої перспективи. Остання вирізнялася від споживчої та сільськогосподарської кооперації, тому що мала справу з надзвичайно консервативною і специфічною соціально-економічною групою населення.

Кустарно-ремісничу промисловість, якою до 1917 р. цікавилися вчені і політики, залишалася економічним укладом приватного дрібнотоварного виробництва – індивідуальною або сімейною справою. За роки революції та громадянської війни іншої форми, крім приватної, ця галузь промислового підприємництва не дала. Кооперування дрібних кустарів було суперечливим і стихійним пошуком організаційних форм кооперації. Їхня розпорошеність та аморфність, не кажучи про соціальну замкненість та господарську окремішність, не викликала особливого ентузіазму з боку державних органів, отже думка сучасних істориків про одержавлення діяльності кустарів та його організаційних форм є упередженою [11, с. 150], особливо в умовах непу.

Формування кооперації кустарів розпочалося від проголошення 7 липня 1921 р. декрету про промислову кооперацію. А 1922 рік, на переконання дослідника К.В. Василевського, ознаменував «..собою закінчену форму будівництва промислової кооперації від первісної ланки до Всеукраїнського Центру «Українкустарспілки» [2, с. 4]. Насправді формування регулятивно-управлінської вертикалі відбувалося складно, віддзеркалюючи суперечливість самого кооперування кустарів, упослідженого ставлення до них влади. «Коли простежити за еволюцією форм організації розпорошеного кустаря та ремісника, – писав О. Балинський, – то побачимо, що до останнього часу, більш-менш сталих форм, що всебічно відповідали б потребам кустаря, нема» [1, с. 106]. Для кустарів, які звикли працювати самостійно, будь-яка колективна форма викликала застереження, тому вони не поспішали до кооперативних об'єднань. До кінця 1922 р. кооперація кустарів не мала сталих організаційних форм, належного керівництва. Лише протягом 1923/24 р. виокремлюються чотири форми кооперативних товариств кустарів: «продукційно-кооперативна артіль», «трудова кооперативна артіль», «продукційно-складочно-сировинне товариство» та «ощадно-позичково-промислове товариство». Виробнича артіль вимагала повного усупільнення основних засобів виробництва, які належали кустарям-одинакам, а також сировини. Складочно-сировинні товариства не вимагали усупільнення, а лише забезпечували його членів необхідними матеріалами та сировиною, збували продукцію та приймали замовлення. Позичкові товариства видавали кредит, але для виготовлення конкретної продукції.

Перша половина 1920-х рр., яка вирізнялася недосконалим і неповним статистичним обліком первинної ланки кооперації кустарів, свідчила про пошук її оптимальної форми. Кількість об'єднань та особливо їх членів була далекою від бажаної межі. Так, 1 липня 1922 р. налічувалося 1305 кооперативів та 22147 членів, а наприкінці року 565 та 8075 членів. У 1923 р. 572 кооперативи об'єднували 16627 кустарів, згодом їхня кількість почала зростати: 1645 товариств і 43155 членів у 1924 р. та 2017 об'єднань і 70290 членів у 1925 р. [2, с. 5]. Аналогічна статистика наведена в статті О. Балинського, але він висловив сумнів стосовно кількості кооперованих кустарів на жовтень 1925 р., яку вважав дещо зменшеною. «На нашу думку, – наголошував він, – коли темп зросту низової периферії, об'єднаної в системі промислової кооперації, поширити й на периферію, що з причини відсутності промсоюзів існує поза межами системи, то загальна кількість кооперативних кустарів повинна досягти не менше 90–100 тисяч осіб» [1]. Причина полягала в тому, що кустарі в УСРР не поспішали об'єднуватися в кооперативи, коли не існувало юридично оформлених гарантій на збереження їхнього майна.

Організація господарського життя кустарів у «промислово-кооперативних артілях» і трудових артілях, тобто двох важливих формах, суттєво вирізнялася, що загалом впливало на матеріально-ціннісну мотивацію дрібних виробників. Якщо відносини між «промартіллю» та роботодавцем визначалися договорами підряду, то між трудовими артілями і роботодавцем – трудовими угодами згідно до вимог Кодексу законів про працю, відтак податкове обкладання, соціальне страхування, зарплата підлягали контролю та обліку.

Адміністративний та особливо податковий тиск на кустарів з боку державних органів влади викликав необхідність їх організаційного самозахисту у формі громад кустарів. Вони почали виникати наприкінці 1924 р., тобто навіть після проголошення 7 грудня 1923 р. декрету РНК УСРР «Про податкові пільги для промкооперативних організацій» [15], яким передбачалося звільнення від промислового податку кооперативних товариств з річним обігом до 20 тис. крб., а також знижки ставок податку, якщо вони реалізовували продукцію. Пільги торкалися винятково кооперованих кустарів, тобто їхніх організаційних форм – кооперативів, а не приватних підприємств. Створення громад кустарів означало організаційне оформлення самодіяльних товаровиробників для захисту економічних інтересів та громадянських прав.

Система «кустарно-промислової кооперації» розвивалася під наглядом центральних кооперативних спілок у відповідності до радянського законодавства та ідеологічних принципів ВКП(б). На 1 жовтня 1925 р. діяло 996 кооперативних об'єднань кустарів з числом членів у них 33279 осіб, на 1 квітня 1927 р. 1764 товариства та 95347 членів [2, с. 7]. Сталими і системними були показники розвитку кооперації кустарів, починаючи з 1924 р., коли, за визначенням О. Балинського, «...сама кооперація починає бути дійсним об'єднанням лише трудящого кустаря та ремісника» [1, с. 109]. Поширення набувають ощадно-позичкові товариства, а артільна форма, організована переважно колишніми робітниками фабрично-заводської промисловості та великих кустарних промислів, залишалася замкненим об'єднанням, яке не викликало зацікавлення дрібних кустарів. На 1 листопада 1923 р. діяло 27 трудових, 464 виробничих артілей, два складочно-сировинних товариства, 78 ощадно-позичкових об'єднань кустарів, а на 1 серпня 1924 р. – 33 трудові, 911 виробничих артілей, 16 складочно-сировинних та 135 ощадно-позичкових товариств [1]. На 1 жовтня 1925 р. кількість кооперативів кустарної промисловості складала: виробничих артілей 853, трудових артілей 52, складочно-сировинних товариств 25, ощадно-позичкових 56 [1, с. 117].

Кооперування селянських промислів та кустарів відбувалося по різному в регіонах республіки. На Київщині, яка охоплювала територію Полісся та Лісостепу, на 1 квітня 1923 р. було 233 кооперативи кустарів, з них у Києві 125, в містах 178, містечках 24, в селах 31 [9, с. 47], тобто це була кооперація переважно міських ремісників. У жовтні 1921 р. було засновано кооперативну спілку «Губкустпромсоюз», який об'єднував 78 артілей, з них 51 у Києві та 27 на периферії, але в серпні 1922 р. він припинив свою діяльність, реорганізувавшись у Правобережну контору Українкустарспілки, хоча згодом і вона перестала існувати. Це був період організаційного формування системи кооперативних товариств кустарів. Протягом 1920-х рр. загальна кількість кооперативних об'єднань на Київщині збільшилася у 3 рази: якщо у 1923 р. було 233, то у жовтні 1927 р. 648, з них на селі 303 [9, с. 48], тобто близько третини. Виробничих артілей було 375,

складово-сировинних товариств 21, трудових артілей 91, ощадно-позичкових 161, а разом 648 об'єднань [9, с. 48]. Пайовий капітал виробничої артілі у 1927 р. становив від 1,2 тис. до 2,3 тис. крб., а валова продукція 23.300 крб. [9, с. 48]

Полтавщина, яка мала дуже розгалужену кустарно-ремісничу промисловість та значну кількість кустарів, поєднувала кооперативну та приватні форми підприємницької діяльності. Так, у Лубенській окрузі до 1917 р. було 12000, а наприкінці 1927 р. 15.000 кустарів. До ощадно-позичкових та інших кооперативів записалося 3778 кустарів, що становило у 1927/28 господарському році 23% їх загальної кількості в окрузі [7, с. 46–47]. Селяни 15 сіл Лубенщини виготовляли кошики з верболозу та рогами, вартість продукції яких сягала 30 тис. крб. на місяць, а разом кустарні промисли округи виробляли різних предметів на суму 4,7 млн крб. [7]. Лубенський районний союз «кустарно-промислової кооперації» охоплював на 1 жовтня 1928 р. 45 первісних кооперативів, які об'єднували 3587 кустарів [8, с. 42–44], а наймасовішою формою були складово-сировинні та промислово-кредитні товариства. В сільських промислах працювало 2470 кустарів, з них 92% бідняцьких, 7,3% середняцьких, 0,7% заможних господарств, а в міських, які мало чим вірізнялися від сільських, було 99% колишніх власників майстерень та 1% колишніх торговців [8, с. 43]. Кооперовано було 13% кустарів в окрузі, а загалом 69% кооперованих кустарів зосереджувалося на селі [8, с. 43], що вирізняло округу серед кооперованих кустарів в УСРР. Діяльність кооперативно-господарської системи спиралася переважно на позичені кошти, які становили в балансі райсоюзу 78,4%, а власні 21,6%, проте це дозволило йому реалізувати продукцію кустарів на суму 192 тис. крб. та продати кустарям різних товарів і сировини на 380 тис. крб. [8, с. 44].

Кооперація кустарів Дніпропетровщини, чисельність товариств та членів якої зростала протягом 1920-х рр., мала значні економічно-господарські досягнення. Кількість кооперативів у 1922 р. обмежувалася лише трьома артілями, але у жовтні 1924 р. їх було вже 99, а на жовтень 1927 р. – 178 з 3900 членами [14, с. 51–53]. За кількістю членів артілей вирізнялася металообробна промисловість, цегляно-черепична, борошномельна, а решта артілей представляла галузі кустарно-ремісничої промисловості, у яких рівень кооперування кустарів не перевищував 10% [14, с. 52]. Кооперування сільських кустарів становило 9,6% їх загальної кількості в регіоні, тобто кооперація була здебільше міською.

На Харківщині промкооперація виросла за п'ять років з 7 кооперативів у 1921 р. до 127 у 1926 р., об'єднавши 7880 кустарів, які виробили продукції у 1926 р. на 9,5 млн крб. [5, с. 54–57] Тут діяли кооперативні об'єднання «Чулочник» (900 кустарів), «Виробник-Чоботар» (300), Ново-Водолазьке товариство чоботарів «Кустарне Діло», Тетлізьке товариство з виробництва ходів та ободів для кінних возів «Деревометал» (150), Вільшанське мебельне товариство «Перемога» (170). Фінансовою підтримкою кооперативної периферії займалися кредитні товариства Харкова «Допомога» та «Позичкоп», а в округах товариства в Охтирці, Богодухові, Валках, Ізюмі, Лозовій та Барвенково [5, с. 56]. Значний відсоток безпосівних дворів знаходив застосування робочої сили в промислах. Найпопулярнішим, якщо взяти за основу кількість зайнятих кустарів на Харківщині виявився взуттєвий та шкіряний – 30% від загальної, з обробки рослин – 21,8%, харчосмаковий – 19,2%, деревообробний – 12,4% [18, с. 32–33]. Разом це складало 33,4% всіх кустарів краю. Галузева концентрація промислів добре простежувалась за матеріалами Куп'янської округи. Так, у Куп'янському районі були поширені лозоплетіння, взуттєвий, шорний, шубний, кравецький, вапняний та цегельний промисли, у Сватівському районі металообробний, ходовий, овчино-шубний, шапкарський, кондитерський, взуттєвий промисли, у Кабанському районі видобуток кам'яного вугілля, крейди, глини, цегли, харчо-смаковий промисел, у Раківському районі харчо-смаковий, цегельний промисли, у Сеньківському районі харчо-смаковий, взуттєвий, цегельний промисли, у Жовтневому районі кравецький, цегельний, взуттєвий промисли, у Свердловському районі взуттєвий промисел, у Вільшанському районі харчо-смаковий, лозоплетіння, взуттєвий промисли, у Великобурлацькому цегельний, взуттєвий, деревообробний промисли [18, с. 33].

Аналіз роботи окружних, районних та місцевих кооперативних об'єднань показав характерну їх особливість: спад організаційно-господарської та фінансово-економічної діяльності внаслідок боротьби з так званими «псевдокооперативами» і формування самої кооперативної системи

функціонування кустарно-ремісничої промисловості. Самодіяльні кустарі-підприємці, особливо в сільських районах, не прагнули до кооперативних товариств. Так, у Вінницькій окрузі згідно перепису населення 1926 р. було 22 тис. кустарів, а 1 жовтня 1928 р. кооперовано 4.840, тобто 22%, з них ошадно-позичкові кооперативи обрали 3723, виробничі артїлі 1.118 кустарів [12, с. 41–42]. В селах артїлі становили третину організаційних форм кооперативів кустарів, в той же час на одного кустаря припадало 32 крб. кредитних коштів, що не могло стимулювати кооперативного виробництва. Тульчинське кооперативне товариство об'єднувало 71 артіль з 1524 кустарями та 16 промислово-кредитних товариств і 3138 членів, а разом було кооперовано 30% від загальної кількості кустарів в окрузі (проти 18% минулого 1927 р.) [13, с. 44]. В окрузі знаходилося 15333 кустаря [13, с. 44], які працювали самостійно.

Кустарно-реміснича промисловість, кооперована і приватно-підприємницька, посідала вагоме місце в загальному економічному розвитку суспільства. Наприклад, у Могилівській окрузі у 1925/26 р. валова продукція кустарної промисловості сягнула 3,7 млн крб., а в 1926/27 р. 4,8 млн крб., а вся валова продукція промисловості в окрузі становила у 1925/26 р. 14,2 млн крб., у 1926/27 р. 22,5 млн крб., відтак питома вага кустарів та ремісників у валовому виробництві продукції досягла 26,1% у 1925/26 р. та 21,6% у 1926/27 р. [13, с. 40]. Основна галузь, яка забезпечувала вагомість промислової кооперації, була кравецько-швацька – 51,5%. Кооперований кустарний сектор, котрий об'єднував 1734 кустаря, дав продукції на суму 677.459 крб., а 10.382 самодіяльних підприємців-кустарів на 4,1 млн крб. [6, с. 39]

У Шевченківській окрузі на 1 жовтня 1927 р. налічувалося 5.647, а 1 грудня 1928 р. 11.390 кооперованих кустарів. В артїлі об'єдналися 25,3% міських, 11,9% містечкових та 7,5 % селянських кустарів [3, с. 41–42].

Питома вага продукції кустарно-ремісничої промисловості у валовій продукції промисловості України складала: у 1923/24 р. 26,3%, у 1924/25 р. 22,4%, у 1925/26 р. 16,0%, у 1926/27 р. 14,5% [4, с. 10–11], тобто мала виразну тенденцію до зниження.

Рівень кооперування сільських кустарів був низьким. За матеріалами ЦСУ УСРР у 1925 р. мережковий промисел було кооперовано на 19,3%, цегляний на 16%, хлібопекарський на 15%, гончарний 0,6%, столярний 1%, бондарський 0,5%, а прядильно-ткацький, мотузковий залишався поза кооперацією [4, с. 11]. Саме селянські промисли виявилися найменш кооперовані, тому що кооперативні товариства не викликали в них економічного зацікавлення.

Створення кооперативних товариств в системі кустарно-ремісничої промисловості мало політичну та економічну складову: перша означала підпорядкування державним органам соціально активних приватних підприємців, друга – максимальне використання організаційно-господарського потенціалу кустарів та різних селянських промислів для формування внутрішнього ринку споживчих товарів в умовах їх дефіциту. Кооперативна форма була лише доповненням самодіяльного кустарно-ремісничого підприємництва в містах і селах України.

Література

1. Балинський О. Кустарно-промислова кооперація // Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР. – 1927. – № 8.
2. Василевський К.В. Промислова кооперація на 10 роковини Жовтня // Вісник промкредит кооперації. – 1927. – № 8.
3. Г. Н. Дещо про роботу Шевченківської промспілки // Вісник пром-кредит кооперації. – 1929. – № 1.
4. Дриженко І. Розвиток кустпромкооперації як чергове завдання сучасної економічної політики // Вісник пром-кредит кооперації. – 1927. – № 2.
5. Каб. Промкооперація Харківщини к Х-й годовщине Октябрьской революции // Вісник пром-кредит кооперації. – 1927. – № 8.
6. Камінський і Званець. Стан кустарної промисловості Могилівської округи та перспективи її розвитку // Вісник пром-кредит кооперації. – 1929. – № 1.
7. Кустпромкооперація Лубенщини // Вісник пром-кредит кооперації. – 1929. – № 3.
8. Лубенський промсоюз (Звітні данні за 27/28 оперативний рік) // Вісник пром-кредит кооперації. – 1929. – № 7-8.
9. Махно Промислова кооперація Київщини на десятиріччя Жовтневої революції (1917–1927) // Вісник пром-кредит кооперації. – 1927. – № 8.

10. Меркулов А.В. Систематический указатель кооперативной литературы, вышедшей в СССР в 1925–26 гг. – М.: Книгосоюз, 1927. – VIII, 158 с.; Рыбников А.А. Проблема эволюции форм промышленности // Вестник промысловой кооперации (Москва). – 1927. – № 10.
11. Нізова Л.В. Інтеграція дрібного виробника-власника в радянську соціально-економічну систему. – К., 2006. – 396 с.
12. Пеккер-Пекарский. К контрольным цифрам промкооперации Винничины на 1928/29 хозяйственный год // Вісник пром-кредит кооперації. – 1929. – № 3
13. Рейтер. Кустарна промисловість на Тульчинщині // Вісник пром-кредит кооперації. – 1929. – № 3.
14. Смирнов. Промкооперація Дніпропетровщини // Вісник пром-кредит кооперації. – 1927. – № 8.
15. СУ УССР. – 1923. – № 16. – Ст. 150.
16. Сушко О.О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду непу (1921–1928): Історико-теоретичний аспект. – К.: Преса України, 2003. – 251 с.
17. Флоринский. Промыслово-кооперативные и трудовые артели (т-ва) // Вісник пром-кредит кооперації. – 1929. – № 1.
18. Хасін. Промкооперація на Куп'янщині // Вісник пром-кредит кооперації. – 1929. – № 10.

© Олянич В.В., 2011